Open Access

Practical Rhetoric & Rhetorical Criticism

Vol. 10(2), (Series 20): 59-78 (2025)

DOI: 10.30473/prl.2026.77380.2204

E-ISSN: 2676-4121 P-ISSN: 2676-413X

ORIGINAL ARTICLE

Aqd and Hall in Persian Rhetoric: An Investigation of Their Development, Distinction, and Theoretical Challenges

MohamadJavad Vazifeshenas[1*], Ahmad Amiri Khorasani[2], MohamadSadegh Basiri[3]

1. Ph.D, Department of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran.
Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran.
Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran.

***Correspondence**
MohamadJavad Vazifeshenas
Email: Vazifeshenas@ens.uk.ac.ir

Receive Date: 05/Oct/2025
Revise Date: 01/Nov/2025
Accept Date: 22/Dec/2025

How to cite
Vazifeshenas, M.J., Amiri Khorasani, A., Basiri, M.S. (2025). Aqd and Hall in Persian Rhetoric: An Investigation of Their Development, Distinction, and Theoretical Challenges. *Practical Rhetoric & Rhetorical Criticism*, 10(2), 59-78.

ABSTRACT

The rhetorical devices Aqd (a technique of incorporating prose into poetry to create new meaning) and Hal (the reverse process, unfolding poetry into prose) are among the less studied techniques in Persian rhetoric. Previous sources have treated them inconsistently, and their resemblance to devices such as Iqtibas (citation), Esteshhad (quoting authorities) and Ersal al-mathal (proverbial illustration) has prevented them from gaining independent recognition. This study addresses four main questions: the precise definitions of Aqd and Hal, their status as independent rhetorical devices, their boundaries with similar devices, and the criteria distinguishing Aqd from literary plagiarism. Using a descriptive-analytical approach based on thirty-five rhetorical sources and literary encyclopedias, the data were collected, categorized, and analyzed comparatively and critically. The findings suggest that distinguishing Aqd from plagiarism relies primarily on the creation of new meaning in the poet's interaction with previous texts. Moreover, these devices demonstrate conceptual and functional independence, and a comprehensive redefinition could both complete the Persian rhetorical framework and open new avenues for intertextual and aesthetic analysis.

KEYWORDS

Aqd, Ersal Al-Mathal (Proverbial Illustration, Hal, Iqtibas (Citation), Literary Plagiarism.

Copyright © 2025, by the thor(s). Published by Payame Noor University, Tehran, Iran.
This is an open access article under the CC BY 4.0 license (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Extended Abstract

Introduction

The development of rhetorical studies in the Islamic world was closely connected with the study of the Qur'an, particularly its linguistic, semantic, and rhetorical features. Persian rhetoric subsequently developed a rich body of concepts and rhetorical devices; nevertheless, some devices have received relatively limited and inconsistent scholarly attention. Among these are ʿAqd and Hall, which have been discussed differently in Persian rhetorical works and literary dictionaries.

The theoretical status of these two devices is problematic because their definitions, scope, and boundaries have not been established consistently. Some rhetorical sources restrict ʿAqd to the incorporation of Qur'anic verses and Prophetic traditions into poetry, bringing it close to Iqtibās. Others define it more broadly as the incorporation of prose texts into poetry. Similar inconsistencies occur in discussions of Hall. Although it is generally associated with rendering or re-creating poetry in prose, some sources do not recognize it as an independent literary device, while others discuss it alongside related practices such as Iqtibās, citation, allusion, and ʿAqd.

The relationship of these practices to literary plagiarism further complicates the issue. Accordingly, the present study addresses four questions: What are the precise definitions of ʿAqd and Hall? Can they be regarded as independent rhetorical devices in Persian rhetoric? How can their boundaries be distinguished from related practices? And what criteria can distinguish ʿAqd from literary plagiarism?

Methodology

This theoretical and fundamental study is based on library research and content analysis of 35 works on rhetoric and literary dictionaries. Definitions, examples, classifications, and theoretical discussions of ʿAqd and Hall were extracted and comparatively analyzed. Particular attention was given to the nature of the source text, the process of textual transformation, the semantic role of the resulting text, and the boundaries between these practices and related rhetorical devices. The criteria proposed for distinguishing rhetorical transformation from literary plagiarism were also examined. Finally, comprehensive definitions of ʿAqd and Hall were proposed on the basis of the findings.

Findings

The analysis shows that the principal disagreement concerning ʿAqd concerns the nature and scope of its source text. Although some sources restrict it to Qur'anic verses and Prophetic traditions, the broader definition, which allows prose texts more generally as its source, is more consistent with the majority of the sources examined. Nevertheless, not every incorporation of prose into poetry constitutes ʿAqd, since proverbial, famous, or wisdom-bearing expressions may belong to Irsāl al-Mathal.

The essential characteristic of ʿAqd is therefore not merely the transfer of prose into poetry, but the incorporation and reconfiguration of a previous prose text within a new poetic context. Through verbal or contextual transformation, and in some cases explicit indication of the source, the poet establishes a new relationship between the previous text and its new context. This interaction may generate a new meaning and thereby distinguish ʿAqd from the mere insertion of a borrowed expression.

This criterion is particularly important in distinguishing ʿAqd from literary plagiarism. Traditional criteria such as the fame of the source and the extent of verbal alteration are insufficient on their own. The fame of a text is relative, while extensive verbal alteration does not necessarily exclude plagiarism if the original meaning remains substantially unchanged. Conversely, even limited alteration may generate a new meaning when the borrowed expression is placed in a different context.

Thus, the creation of new meaning through the interaction of the previous text and its new context provides a more precise criterion for distinguishing ʿAqd from literary plagiarism.

The analysis of Hall shows that it should not be understood merely as the reverse of ʿAqd. In Hall, a poetic text is rendered or re-created in prose, creating a new textual context and an intertextual relationship between the earlier poem and the resulting prose. Mere citation of poetry in prose does not constitute Hall because citation does not involve substantial transformation or re-creation of the poetic text. Conversely, the transformation of prose into poetry belongs to ʿAqd rather than Hall.

The findings also support treating Hall as an independent rhetorical practice. It has identifiable principles, affects the structure and interpretation of the resulting text, and can be conceptually distinguished from related practices. On this basis, it can be included among the semantic rhetorical devices of Persian rhetoric.

The comparative analysis establishes the following conceptual distinctions: Iqtibās consists of the direct and unaltered use of Qur'anic or Hadith material without explicit attribution; ʿAqd involves the incorporation and transformation of prose texts in poetry, together with the creation of a new meaning; Irsāl al-Mathal concerns the incorporation of proverbial, famous, or wisdom-bearing expressions into poetry; Hall consists of rendering or re-creating poetry in prose; and citation involves incorporating poetry into prose without substantial verbal or semantic transformation.

Discussion and Conclusions

The findings indicate that ʿAqd and Hall possess identifiable conceptual characteristics and can be regarded as distinct rhetorical practices in Persian rhetoric. The broader conception of ʿAqd, which allows prose texts generally as its source rather than restricting it to Qur'anic and Hadith material, is more consistent with the majority of the rhetorical evidence examined. Nevertheless, the mere incorporation of prose into poetry is insufficient to identify an instance of ʿAqd; the source expression, transformation process, and meaning generated in the new context must also be considered.

Hall, likewise, can be understood as an independent rhetorical practice characterized by the rendering or re-creation of poetry in prose and distinguished from mere citation. Finally, the distinction between ʿAqd and literary plagiarism cannot be established solely through the fame of the source or the extent of verbal alteration. The creation of new meaning through the interaction between the previous text and its new context provides a more precise basis for identifying the rhetorical nature of such textual transformations.

Keywords:

Aqd, Ersal Al-Mathal (Proverbial Illustration, Hal, Iqtibas (Citation), Literary Plagiarism.

دوفصلنامه علمی
بلاغت کاربردی و نقد بلاغی

سال دهم، شماره دوم، پیاپی بیستم، پاییز و زمستان ۱۴۰۴ (۷۸-۵۹)

DOI: 10.30473/prl.2026.77380.2204

E-ISSN: 2676-4121 P-ISSN: 2676-413X

«مقاله پژوهشی»

عقد و حل در بلاغت فارسی: بررسی تطوّر، تمایز و چالش‌های نظری

محمدجواد وظیفه‌شناس[1*]، احمد امیری خراسانی[1]، محمدصادق بصیری[3]

۱. دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی،کرمان، ایران.
۲. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر،کرمان، ایران.
۳. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران.

***نویسنده مسئول:** محمدجواد وظیفه‌شناس
رایانامه: Vazifeshenas@ens.uk.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۳
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

استناد به این مقاله:
وظیفه‌شناس، محمدجواد؛ امیری خراسانی، احمد و بصیری، محمدصادق (۱۴۰۴). عقد و حل در بلاغت فارسی: بررسی تطوّر، تمایز و چالش‌های نظری. *دوفصلنامه علمی بلاغت کاربردی و نقد بلاغی*، ۱۰(۲)، ۷۸-۵۹.

چکیده

صنایع «عقد» و «حل» از شگردهای کمتر شناخته‌شده در بلاغت فارسی‌اند که در منابع پیشین، اغلب به‌صورت پراکنده یا متعارض مطرح شده و به سبب شباهت با صنایعی چون اقتباس، استشهاد و ارسال‌المثل جایگاه مستقلی نیافته‌اند. در چهارچوب این پژوهش، عقد شگردی ادبی است که شاعر بخشی از نثر را در ساختار شعر، بازآفرینی می‌کند و از طریق دگرگونی در زبان یا بافت متن، معنایی تازه می‌آفریند. حل نیز فرآیندی معکوس عقد دارد که در آن، شعر در قالب نثر بازگشایی می‌شود. پژوهش حاضر، چهار پرسش اصلی را دنبال می‌کند: تعریف دقیق عقد و حل چیست؟ آیا می‌توان این دو صنعت را به عنوان صنایعی مستقل در نظام بلاغی فارسی شناخت؟ مرزهای آن‌ها با آرایه‌های مشابه چگونه باید ترسیم گردد؟ معیار تمایز عقد از سرقت ادبی چیست؟ این جستار با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایهٔ بررسی سی و پنج منبع بلاغی و فرهنگ‌نامهٔ ادبی انجام شده است. داده‌ها گردآوری، دسته‌بندی و با رویکرد تطبیقی-انتقادی تحلیل گردید تا قوت‌ها و کاستی‌های تعاریف پیشین روشن شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که تمایز عقد از سرقت ادبی بیش از آنکه به ملاک‌های سنتی محدود باشد، با کیفیت خلق معنای تازه در تعامل شاعر با متن پیشین تعیین می‌گردد. همچنین، نتایج نشان می‌دهد این دو صنعت، واجد استقلال مفهومی و کارکردی‌اند و بازتعریف جامع آن‌ها می‌تواند افزون بر تکمیل دستگاه بلاغی فارسی، افق‌های تازه‌ای در تحلیل‌های بینامتنی و زیبایی‌شناختی متون بگشاید.

واژه‌های کلیدی

ارسال‌المثل، اقتباس، حل، سرقت ادبی، عقد.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. © ۱۴۰۴ ناشر این مقاله، دانشگاه پیام نور است.
این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
This is an open access article under the CC BY (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

در قرن اول هجری، تمرکز مسلمانان عمدتاً بر بنیان‌های اعتقادی و احکام شریعت معطوف بود؛ اما با تثبیت این مبانی، رفته رفته گرایش به تحلیل و بررسی دقیق‌تر قرآن به وجود آمد. این روند در قرن دوم هجری با محوریت تفسیر آیات و بررسی اعجاز قرآن، به ویژه از دیدگاه لفظی و معنایی، استمرار یافت و این نگاه زیباشناسانه به قرآن، زمینهٔ شکل‌گیری رسمی علوم بلاغی را در جهان اسلام فراهم آورد. «علوم بلاغت یا علوم بلاغی به چند علم از علوم ادبی که به هم ارتباط تام دارند اطلاق می‌شود؛ آن‌ها عمدتاً عبارتند از علم معانی، علم بیان و علم بدیع.» (ذاکری، ۱۳۸۵: ۹۴) به تدریج، کاربرد این علوم از تبیین آیات قرآن فراتر رفته و به ابزاری برای تحلیل و ارزیابی متون نظم و نثر ادبی بدل شد و از همین رو، نگارش آثار مستقل در حوزه‌های معانی، بیان و بدیع رونق گرفت. عبدالله بن معتز از نخستین کسانی بود که اصول علم بدیع را تدوین کرد. (ر.ک: شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۸۷؛ ذاکری، ۱۳۸۵: ۹۵) او در اثر خویش، «البدیع»، هفده فن بلاغی را تعریف و تشریح کرد (ابن معتز، ۱۹۵۹م: ۴۵–۶۰) اما در این اثر اشاره‌ای به دو صنعت عقد و حل صورت نگرفته است. در ادامه، اهل بلاغت شمار صنایع بدیعی را به بیش از پنجاه مورد گسترش دادند.

بلاغت فارسی در بستر چند قرن تطوّر، همواره کوشیده است ابزارهایی برای تبیین زیبایی‌های متن ادبی معرفی کند. با این همه، برخی صنایع در سایهٔ توجه به صنایع مشهورتر قرار گرفته و کمتر مجال بسط و تحلیل یافته‌اند. از جملهٔ این صنایع، «عقد» و «حل» است که در منابع بلاغی عموماً به‌صورت پراکنده و نامنسجم مطرح شده‌اند. بسیاری از اهل بلاغت در تعریف و کارکرد این دو صنعت دچار اختلاف نظر شده‌اند؛ تا آنجا که برخی، آن‌ها را اصلاً در شمار صنایع ادبی نیاورده‌اند و برخی دیگر، آن‌ها را با شگردهایی چون اقتباس، استشهاد، تلمیح و ارسال‌المثل درآمیخته‌اند.

این آشفتگی آرا و اختلاف نظر، در بحث جایگاه عقد و حل نیز مشاهده می‌شود؛ به گونه‌ای که برخی از صاحب نظران، آن‌ها را در دستهٔ سرقات ادبی جای داده‌اند (ر.ک: هاشمی، ۱۳۸۸: ۲/ ۳۱۴ و فضیلت، ۱۳۹۲: ۲۵۸) و گروهی دیگر نیز، آن‌ها را از صنایع بدیعی دانسته‌اند. (دایی جواد، ۱۳۳۵: ۸۰ و انوشه، ۱۳۷۶: ۵۳۳ و شریفی، ۱۳۸۷: ۱۰۲۲) افزون بر این اختلاف نظرها، پایین بودن بسامد اشاره به این دو صنعت در منابع بلاغی نیز شاهد دیگری بر مغفول و مهجور بودن آن‌هاست؛ به نحوی که از میان سی و پنج منبع بلاغی، فقط سیزده اثر به صنعت عقد و دوازده منبع به صنعت حل پرداخته‌اند.

اگرچه منابع بلاغی سنتی و پژوهش‌های معاصر، به دو صنعت عقد و حل کمتر توجه نشان داده‌اند، بررسی متون ادبی گواه آن است که این دو صنعت نقشی پرکاربرد و تأثیرگذار در بلاغت فارسی دارند. در میان مجموعهٔ گستردهٔ صنایع بلاغی که با هدف تقویت اثرگذاری هنری و زبانی پدید آمده‌اند، عقد و حل نه تنها ابزاری برای تزئین لفظ و معنا هستند، بلکه در لایه‌های ژرف‌تر، نقشی مهم و پیچیده در ایجاد ارتباط و تعامل میان متون ایفا می‌کنند. همین ویژگی آن‌ها را در نسبت مستقیم با مباحث نظری بینامتنیت قرار می‌دهد. (ن.ک: وبستر، ۱۳۸۲: ۱۶۲؛ ژنت، ۱۹۹۷م: ۱) به سخن دیگر، عقد و حل را باید شگردهایی خلاقانه دانست که شاعر یا نویسنده از طریق آن‌ها بخشی از شعر یا نثر دیگری را در بستر تازهٔ اثر خویش بازآفرینی می‌کند؛ فرآیندی که ضمن ارتقای ظرفیت معنایی و تأکیدی متن، بُعدی از مشروعیت‌بخشی و استناد غیرمستقیم را نیز به متون ادبی می‌افزاید. با این همه، تحقق چنین هنرسازه‌ای مستلزم دقت و مهارت بسیار در انتخاب و ترکیب اجزای مأخوذ است؛ چراکه هرگونه شتاب‌زدگی یا بی‌دقتی می‌تواند مرز ظریف میان صنعت ادبی و سرقت ادبی را مخدوش کند و در چنین حالتی، نه تنها دستاوردی بلاغی حاصل نمی‌شود، بلکه اعتبار ادبی شاعر یا نویسنده نیز آسیب می‌بیند و جایگاه او در نگاه مخاطبان تضعیف می‌گردد.

اگرچه منابع بلاغی اعم از آثار کهن و پژوهش‌های معاصر، مباحث ارزشمندی دربارهٔ فنون ادبی عرضه کرده‌اند، هنوز تعریف جامع و مانعی از دو صنعت «عقد» و «حل» که مورد پذیرش اکثریت صاحب‌نظران باشد، ارائه نگردیده است. این کاستی، همراه با پراکندگی آرای محققان و ناهمگونی دیدگاه‌ها، تشخیص مرزهای مفهومی این دو صنعت را از دیگر آرایه‌های مشابه دشوار ساخته است. افزون بر این، مشابهت‌های ساختاری و کارکردی عقد و حل با برخی صنایع دیگر موجب گردیده که در بسیاری از موارد تمایز میان آن‌ها صرفاً به تفاوتی در یک قید یا صفت محدود شود؛ تا آنجا که گاه تعریفی گذرا و بسیار مختصر همچون «حل عبارت است از عکس عقد» برای توضیح آن‌ها کافی تلقی شده است. (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۸) بر این مبنا، بازنگری در چیستی این دو صنعت، بررسی دقیق مرزها و نیز تلاش برای رفع پراکندگی‌های مفهومی و واژگانی موجود در منابع بلاغی، ضرورتی انکارناپذیر و بنیادی در مطالعات معاصر این حوزه به شمار می‌آید.

با وجود آن‌که صنایع «عقد» و «حل» از دیرباز در متون نظم و نثر فارسی کاربرد داشته‌اند، اغلب منابع بلاغی کلاسیک و فرهنگ‌نامه‌های ادبی در تعریف دقیق و یکپارچهٔ آن‌ها موفق نبوده‌اند. در بسیاری موارد، این دو صنعت یا به‌صورت گذرا

مطرح شده‌اند و یا به‌گونه‌ای متعارض معرفی گردیده‌اند؛ امری که سبب خلط آن‌ها با صنایعی چون اقتباس، تلمیح و استشهاد شده است. حتی برخی از بلاغیان، «حل» را اساساً در شمار صنایع ادبی نیاورده‌اند و گروهی دیگر نیز مرز آن را با آرایه‌های مشابه مخدوش کرده‌اند. از این‌رو، چهار پرسش اصلی در این پژوهش مطرح می‌شود: ۱. تعریف دقیق و قابل اتکای «عقد» و «حل» در بلاغت فارسی چیست؟ ۲. آیا این دو شگرد می‌توانند به‌عنوان صنایعی مستقل در نظام بلاغی فارسی شناخته شوند؟ ۳. مرزهای مفهومی آن‌ها با صنایعی چون اقتباس، تلمیح و استشهاد چگونه می‌تواند به‌طور روشن و نظام‌مند ترسیم گردد؟ ۴. تفاوت صنعت عقد و سرقت ادبی در چیست؟

پاسخ به این پرسش‌ها علاوه بر تکمیل دستگاه بدیعی، می‌تواند زمینه‌ساز تحلیل‌های بینامتنی و نقد دقیق‌تر متون ادبی فارسی نیز باشد.

پیشینهٔ پژوهش

مطالعات مربوط به تحلیل و واکاوی صنایع ادبی در متون فارسی سابقه‌ای دیرینه دارد و از دیرباز در منابع بلاغی، هرچند به گونه‌ای مختصر، به مباحث گوناگونی چون «عقد»، «حل» و دیگر آرایه‌های مشابه پرداخته شده است. در پژوهش حاضر، برای استوار ساختن مبانی نظری، از طیف وسیعی از این منابع کهن و معاصر بهره گرفته شده و مشخصات کامل آن‌ها در فهرست منابع آمده است. افزون بر این متون پایه، در دهه‌های اخیر مقالات و تحقیقات مستقلی نیز با تمرکز ویژه بر دو صنعت «عقد» و «حل» و مفاهیم مشابه مانند اقتباس و استشهاد پدید آمده که در ادامه به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. مقالهٔ «درج شعر فارسی در متون منثور» به قلم مرضیه عسکری و همکاران (۱۴۰۲) به بررسی آمیختگی شعر و نثر در متون فارسی پرداخته است. نویسندگان با مرور اصطلاحات بلاغی متعددی که برای این پدیده در منابع پیشین ذکر شده، سرانجام اصطلاح «استشهاد» را مناسب‌ترین برشمرده و معادل فارسی «شعرآمیزی» را پیشنهاد کرده‌اند.

۲. مقالهٔ «زیبایی‌شناسی صنعت حل در مرزبان‌نامه با تأکید بر آیات قرآنی» اثر زینب رضاپور (۱۴۰۰) به چگونگی کاربرد آیات قرآن در مرزبان‌نامه و نقش آن در تقویت غنای واژگانی و معنایی، ایجاد تناسب، انسجام و ایجاز زبانی پرداخته است.

۳. حسن جهاندار در مقالهٔ «پژوهشی در اشعار تاریخ جهانگشای جوینی» (۱۴۰۰) به شیوه‌های درج و دگرگون‌سازی اشعار در متن تاریخ جهانگشا پرداخته و دلایل تغییر در اشعار مأخوذ را مورد ارزیابی نقادانه قرار داده است.

۴. مقالهٔ «تجلّی قرآن و حدیث در گلشن راز شیخ محمود شبستری» نوشتهٔ فرشاد عربی (۱۳۸۹) با بررسی نمونه‌هایی از اقتباس، عقد، تضمین، تلمیح و تمثیل، نحوهٔ بهره‌گیری نظام‌مند این فنون در گلشن راز را تبیین کرده است.

۵. مقالهٔ «قرآن در مثنوی» نوشته ابوالفضل وزیرنژاد (۱۳۸۸) انواع شیوه‌های حضور آیات قرآن در مثنوی معنوی را طبقه‌بندی کرده و نمونه‌هایی از اقتباس، استشهاد، تلمیح و عقد را تحلیل نموده است.

۶. در میان پژوهش‌های انجام‌شده، مقالهٔ زینب رضاپور (۱۴۰۱) با عنوان «نقد و بررسی دو صنعت عقد و حل در متون بلاغی» از نزدیک‌ترین پژوهش‌ها به موضوع مقالهٔ حاضر است اما در رویکرد کلی این دو پژوهش، تفاوت اساسی وجود دارد. تفاوت اصلی پژوهش حاضر با پژوهش مذکور، در شیوهٔ گردآوری و تحلیل مبانی نظری و نیز نحوهٔ استفاده از شواهد است؛ مقالهٔ رضاپور بیشتر بر ذکر و تحلیل شواهد ادبی فارسی و عربی استوار است و نویسنده، تعاریف و دیدگاه‌های مورد نظر خود را بر اساس شمار محدودی از منابع، استخراج و سپس با تکیه بر نمونه‌های شعری و منثور، بررسی می‌کند.

در مقابل، محور اصلی پژوهش حاضر نه صرفاً تحلیل شواهد و نمونه‌های کاربردی، بلکه بررسی تطبیقی و انتقادی تعاریف و دیدگاه‌های گوناگون در ۳۵ منبع بلاغی و فرهنگ‌نامه، و شناسایی اختلاف‌ها و ابهام‌های موجود و تعیین دقیق‌تر حدود و ویژگی‌های این دو صنعت بر اساس مجموع این دیدگاه‌هاست. در همین راستا، مرز «عقد» و «حل» با صنایع نزدیک، از جمله «اقتباس» و «ارسال‌المثل»، به صورت مستقل بررسی شده و در مرزبندی عقد و اقتباس، ملاک‌های سنتی از جمله اشاره به مأخذ و ایجاد تغییر در کلام مأخوذ، کافی دانسته نشده و مؤلفه‌هایی چون «نقش خلّاقانهٔ شاعر در ایجاد موقعیت‌های معنایی جدید» نیز مورد توجه قرار گرفته است. همچنین شرایط تمایز کاربرد هنری این صنایع از سرقت ادبی نیز در قالب معیارها و جدول‌های تحلیلی صورت‌بندی شده است. از این حیث، پژوهش حاضر با گسترش چشمگیر منابع مورد بررسی و تبدیل دیدگاه‌های پراکندهٔ منابع به موضوعی برای مقایسه و تحلیل نظام‌مند، درصدد ارائهٔ تصویری دقیق‌تر از تعریف، حدود و تمایز دو صنعت «عقد» و «حل» است.

علاوه بر مقالات یادشده، چند پایان‌نامهٔ دانشگاهی نیز به‌طور مستقیم به صنایع ادبی مذکور و کارکرد بینامتنی آن‌ها اختصاص یافته است:

۷. پایان‌نامهٔ «بررسی تطبیقی زیباشناسی آیات قرآن در کلیله و دمنه و مرزبان‌نامه» اثر معصومه رستمی (۱۳۹۹) با تمرکز بر

شیوه‌های به‌کارگیری آیات قرآن، هفت شیوهٔ بلاغی از جمله اقتباس، استشهاد، تمثیل و حل را استخراج و مقایسه کرده است.

۸. دل‌آرا ملک‌زاده در پایان‌نامهٔ خود با عنوان «بررسی شیوه‌های استشهاد، تضمین و تلمیح در گلستان سعدی و بهارستان جامی» (۱۳۹۷) این سه صنعت ادبی را به شیوه‌ای تطبیقی بررسی و دلایل برتری ساختاری گلستان نسبت به بهارستان را واکاوی کرده است.

در همین راستا، کتاب‌هایی نیز به موضوع سرقت ادبی و پیوند آن با صنایعی چون عقد، حل و اقتباس پرداخته‌اند:

۹. کتاب «سرقات ادبی» تألیف محمود فضیلت (۱۳۹۲) با رویکردی نظام‌مند مفاهیم سرقت ادبی و عقد و حل را تبیین کرده، گونه‌شناسی نظام‌مندی را ارائه داده و با تحلیل نمونه‌های متنوع از ادب فارسی، مبنایی برای مطالعات علمی در این حوزه فراهم آورده است.

در مجموع، بررسی پیشینهٔ پژوهش نشان می‌دهد که با وجود مطالعات ارزشمند انجام‌شده، هنوز دربارهٔ تعریف و حدود «عقد» و «حل» و مرز آن‌ها با صنایع نزدیک، اختلاف‌نظرهایی وجود دارد؛ ازاین‌رو، بررسی گستردهٔ منابع بلاغی و مقایسهٔ نظام‌مند دیدگاه‌های موجود می‌تواند به روشن‌تر شدن این ابهام‌ها و ارائهٔ تعریفی دقیق‌تر از این دو صنعت کمک کند.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش در چهارچوب مطالعات نظری و بنیادین قرار دارد و با استفاده از روش کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای منابع مکتوب انجام گرفته است. در گام نخست، سی و پنج منبع معتبر در حوزهٔ بلاغت و فرهنگ‌نامه‌های ادبی گردآوری و بررسی گردید. سپس، تمامی مواضعی که در آن‌ها به صنایع «عقد» و «حل» پرداخته شده بود استخراج شد. در مرحلهٔ بعد، تعاریف و نمونه‌های ارائه‌شده دسته‌بندی و در قالب سه رویکرد اصلی مورد تحلیل تطبیقی قرار گرفت. در ادامه، با نگاهی انتقادی، قوت‌ها و کاستی‌های هر دیدگاه بررسی شد و دلایل پذیرش یا رد آن‌ها با تکیه بر معیارهای بدیعی همچون قاعده‌مندی، کارکرد معنایی و تمایز از صنایع مشابه تحلیل گردید. نهایتاً بر پایهٔ یافته‌های تحلیلی، تعریفی پیشنهادی و جامع از دو صنعت «عقد» و «حل» ارائه شد.

بحث

در قلمرو فنون بلاغی، «عقد» و «حل» از ظریف‌ترین و در عین حال مهجورترین شگردهایی هستند که می‌توانند نقش مهمی در پیوند میان متون ایفا کنند. این صنایع ادبی افزون بر آن‌که بر لایه‌های معنایی و تأکیدی گفتار یا نوشتار می‌افزایند، نوعی ارجاع بینامتنی نیز پدید می‌آورند که از طریق آن، متن به پشتوانهٔ پیشینهٔ زبانی و سنت‌های ادبی، بر مشروعیت و اعتبار خود می‌افزاید. تحلیل و نقد علمی این فن، در گام نخست نیازمند واکاوی دقیق ریشه‌های لغوی و اصطلاحی «عقد» و «حل» است و سپس باید جایگاه آن‌ها در منظومهٔ علم بدیع مورد بررسی قرار گیرد. با این حال، مرور منابع بلاغی نشان می‌دهد که اغلب نویسندگان کمتر به چیستی و کیفیت این دو صنعت پرداخته‌اند و بحث دربارهٔ ابعاد کاربردی آن‌ها غالباً در حاشیه مانده است.

عقد

از میان سی و پنج اثر در حوزهٔ بلاغت و فرهنگ‌نامه‌هایی که در این پژوهش بررسی شده است، تنها شانزده منبع به موضوع «عقد» اشاره کرده‌اند. با این حال، حتی همین تعداد محدود نیز بحثی مستقل و مبسوط در خصوص این صنعت ارائه نکرده‌اند؛ بلکه غالباً آن را در حاشیهٔ مباحثی همچون اقتباس یا تضمین مطرح ساخته‌اند. چنین رویکردی نشان می‌دهد که توجه اندیشمندان بلاغی به این صنعت بسیار اندک بوده است، در حالی که شواهد متون ادبی بیانگر آن است که «عقد» در اغلب دوره‌های ادب فارسی حضوری پررنگ و کارکردی گسترده داشته است.

تعریف عقد

در منابعی که صنعت عقد را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌اند، اختلاف نظری دربارهٔ معنای لغوی واژهٔ عقد مشاهده نمی‌شود و تمام آثار بلاغی، عقد را به معنای «بستن» آورده‌اند. (ن.ک: واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸ و همایی، ۱۳۸۹: ۲۳۳ و انوشه، ۱۳۷۶: ۹۸۵) با این حال، در تعریف اصطلاحی این صنعت و مرز مفهومی آن تفاوت دیدگاه وجود دارد. آنچه همهٔ اندیشمندان علم بلاغت بر آن اتفاق نظر دارند این است که عقد، در اصطلاح ادبی عبارت است از تبدیل سخن منثور دیگران به سخن منظوم. تفتازانی در «المطول» تعریف جامعی از صنعت عقد ارائه کرده است که مبنای بسیاری از آثار بلاغی پس از او قرار گرفته و نویسندگان فارسی و عربی غالباً همان تعریف را پذیرفته و نقل کرده‌اند؛ تفتازانی چنین آورده است: «و أما العقد فهو: أن ينظم نثر قرآناً كان أو حديثاً أو مثلاً أو غير ذلك لا على طريق الاقتباس و قد عرفت أن طريق الاقتباس هو: أن يضمن الكلام شيئاً من القرآن أو الحديث لا على أنه منه، فالنثر الذى قد قصد نظمه إن كان غير القرآن و الحديث فنظمه عقد على أى طريق كان؛ إذ لا دخل فيه للاقتباس.» (تفتازانی، ۱۴۲۵ق: ۷۲۶) البته تفسیر و برداشت از این تعریف، نزد برخی از اهل بلاغت، با دیگران متفاوت بوده است و از این منظر می‌توان عقیدهٔ اندیشمندان بلاغت در باب تعریف و دایرهٔ شمول صنعت عقد را به دو دستهٔ کلی تقسیم کرد:

الف. گروهی که کاملاً از تعریف تفتازانی پیروی می‌کنند:

این دسته از نظریه‌پردازان، همچون تفتازانی، عقد را عبارت از «به نظم در آوردن هر سخن منثور» می‌دانند و دایرهٔ شمول این صنعت را به نوع خاصی از متون نثر، محدود و محصور نمی‌کنند. از میان شارحان و اندیشمندان بلاغت پس از او، آهنی در «معانی بیان» ترجمه‌ای نزدیک به تعریف تفتازانی ارائه کرده است: «عقد آن است که حدیث یا آیه یا مثل یا نثر دیگری را به رشتهٔ نظم آورند ولی نه به طریق اقتباس.» (آهنی، ۱۳۶۰: ۲۷۳) الهاشمی نیز اصل تعریف را پذیرفته و شروطی چون «اخذ تمام یا بیشتر لفظ منثور» را به آن افزوده است: «و العقد: هو نظم النثر مطلقاً لا علی وجه الاقتباس، و من شروطه أن یؤخذ المنثور بجملهٔ لفظه، أو بمعظمه، فیزید الناظم فیه و ینقص، لیدخل فی وزن الشعر فعقد القرآن الکریم.» (الهاشمی، ۱۳۸۴: ۳۶۴)

همایی نیز در تعریف عقد آورده است: «در اصطلاح اهل ادب آن است که سخن نثری را که از دیگری است، به رشتهٔ نظم درآورند.» (همایی، ۱۳۸۹: ۲۳۳) همچنین در فرهنگنامهٔ ادبی فارسی چنین آمده است: «[عقد] در اصطلاح بدیع آن است که کلامی منثور بی‌آن‌که به محتوا و مضمون آن خللی وارد شود، به نظم درآید و سخن همان‌گونه استوار باقی بماند.» (انوشه، ۱۳۷۶: ۹۸۵) افزون بر این، مازندرانی در کتاب انوارالبلاغه به وضوح آورده است که منظوم شدن هر نوع کلام منثور –چه قرآن و حدیث و چه غیر آن– صنعت عقد به شمار می‌آید: «[عقد] عبارت است از تضمین کلام نثری در شعر، خواه آن نثر از قرآن مجید بوده یا از حدیث یا از امثال یا غیر آن‌ها» (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۷)

ب. گروهی که تعریف تفتازانی را به کاربرد «قرآن» و «حدیث» منحصر کرده‌اند:

این گروه معتقدند که فقط تبدیل آیه و حدیث به شعر را می‌توان عقد دانست و منظوم شدن سایر متون نثر، عقد به حساب نمی‌آید. از میان قدما حسین واعظ کاشفی سبزواری در کتاب بدایع الافکار فی صنایع الاشعار آورده است: «[عقد] در اصطلاح، آن است که چیزی از "قرآن یا حدیث" [ایراد] کند، نه بر طریق اقتباس؛ بلکه الفاظ را تغییری دهد؛ تا بر وزن راست آید. اما مضمون همان باشد؛ و این صنعت را به جهت آن عقد گفتند که رشتهٔ سخن منثور به واسطهٔ نظم معقود می‌شود.» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸) و در میان اندیشمندان عصر حاضر نیز، شمیسا در اثر نگاهی تازه به بدیع، ذیل تعریف عقد فقط از دو عنصر «آیه» و «حدیث» نام برده است: «[در عقد] به مناسبت معنی کلام، آیه‌ای از قرآن مجید یا حدیث در کلام ذکر می‌گردد.» (شمیسا، ۱۳۸۶: ۱۱۸) نویسندهٔ فرهنگ ادبیات فارسی نیز بر همین موضوع، تأکید داشته است. (ن.ک: شریفی، ۱۳۸۷: ۱۰۲۲)

آرای اهل بلاغت دربارهٔ دایرهٔ شمول صنعت عقد، در جدول زیر خلاصه می‌شود:

جدول ۱. دایرهٔ شمول صنعت عقد در منابع بلاغی

شماره	اثر بلاغی	اختصاص به قرآن و حدیث	تمامی انواع نثر
۱	المطوّل		*
۲	جواهر البلاغه		*
۳	معانی بیان		*
۴	ابدع البدایع		*
۵	انوار البلاغه		*
۶	فنون بلاغت و صناعات ادبی		*
۷	درر الادب		*
۸	علم البلاغه		*
۹	درّهٔ نجفی		*
۱۰	فرهنگنامهٔ ادبی فارسی		*
۱۱	فرهنگنامهٔ مهارت‌های ادبی		*
۱۲	گوهرکده		*
۱۳	بدایع الافکار	*	
۱۴	نگاهی تازه به بدیع	*	
۱۵	فرهنگ ادبیات فارسی	*	

تحلیل تعاریف عقد

به نظر می‌رسد اکثر اندیشمندانی که قلمرو عقد را به دو عنصر «آیه» و «حدیث» محدود و منحصر کرده‌اند، در واقع این صنعت را با «اقتباس» درآمیخته و تفکیکی میان آن دو قائل نشده‌اند. شواهد موجود در متون بلاغی نیز این فرض را تقویت می‌کند؛ چرا که اهل بلاغت، در تعریف صنعت اقتباس، آن را به

کاربست آیه و حدیث محدود کرده‌اند؛ مازندرانی در انوار البلاغه تصریح می‌کند: «اقتباس مخصوص است به قرآن و حدیث.» (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۸) و گرکانی نیز این مطلب را در ابدع البدایع تأیید کرده است. (ر.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۲۶۹) اما این تلقی از صنعت عقد، یعنی محدودیت آن به آیه و حدیث در اکثر منابع بلاغی، جایگاه چندانی نیافته و تنها نزد شمار اندکی از اهل بلاغت مورد پذیرش بوده است. همانطور که در جدول (۱) پیداست، اکثریت قریب به اتفاق منابع بلاغی، گسترهٔ عقد را فراتر از آیه و حدیث دانسته و هر متن منثوری را در دایرهٔ شمول این صنعت قرار داده است. بر این اساس، منابع بلاغی نشان می‌دهند که دامنهٔ کاربرد این دیدگاه، وسیع است و همین گستردگی می‌تواند به عنوان شاخصی برای اعتبار و ارجحیت علمی آن نسبت به رویکرد محدودکننده در نظر گرفته شود.

بنابر آنچه گفته شد، هرچند دیدگاه گروه دوم درست‌تر به نظر می‌رسد اما نمی‌توان این دیدگاه را نیز به طور مطلق، خالی از اشکال دانست؛ پذیرش این نکته که صنعت عقد، قلمروی فراتر از آیه و حدیث دارد، به معنای آن نیست که هرگونه انتقال متن منثور به ساختار شعری، لزوماً مصداق عقد باشد. چه بسا عبارتی منثور در بافتی منظوم به کار رود، اما ویژگی «ارسال‌المثل» در آن برجستگی بیشتری داشته باشد و از این رو در زمرهٔ صنعت ارسال‌المثل قرار گیرد، نه عقد. بدین ترتیب می‌توان گفت عقد، مرزی بسیار باریک و نزدیک به صنایعی چون اقتباس و ارسال‌المثل دارد و همین نزدیکیِ مفهومی، تشخیص دقیق آن را نیازمند نگاهی موشکافانه و رویکردی تحلیلی می‌سازد؛ رویکردی که در بخش بعد با دقت بیشتری به آن پرداخته خواهد شد.

پیوند عقد و دیگر صنایع ادبی

در منابع بلاغی، عقد معمولاً در کنار صنایعی چون اقتباس، تضمین، تلمیح و حل مورد مورد بررسی قرار گرفته است و تحلیل‌ها نشان می‌دهد که از نظر ساختاری و عملکرد معنایی، عقد بیشترین همپوشانی و شباهت را با اقتباس، ارسال‌المثل و حل دارد؛ شباهتی که باعث شده برخی از صاحب‌نظران بلاغت، در تمایز میان این صنایع دچار ابهام و سردرگمی شوند. با این همه، هر یک از این شگردهای ادبی، ویژگی‌های خاص خود را دارند که با اتکا بر این ویژگی‌ها، می‌توان مرزهای دقیق میان آن‌ها را بازشناخت.

عقد و اقتباس

شباهت عقد و اقتباس به اندازه‌ای است که بسیاری از اندیشمندان بلاغت، در مقام تعریف همواره کوشیده‌اند تنها با افزودن قیدها و شروطی، موجب تفکیک این دو صنعت ادبی شوند؛ به عنوان نمونه در فرهنگنامهٔ مهارت‌های ادبی ذیل تعریف اقتباس آمده است: «اقتباس صنعتی است که بر اساس آن نویسنده آیه‌ای از قرآن یا بیتی یا سخنی از دیگری را بگیرد و در اثر خود، به منظور آرایش متن یا استدلال، یا شاهد به کار ببرد به گونه‌ای که معلوم شود قصد سرقت ندارد. اگر به کلام اقتباس شده اشاره شود آن را عَقد گویند.» (صابری، ۱۳۸۸: ۸۴) در این تعریف، صابری به یکی از وجوه افتراق میان اقتباس و عقد پرداخته است. همین نکته، پیش‌تر در انوارالبلاغهٔ مازندرانی نیز ذکر شده است: «اگر [عقد] از قرآن و حدیث است باید اشاره به آن شود که از قرآن و حدیث است تا آن که از تعریف اقتباس بیرون رود.» (مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۸) علاوه بر این مورد، صاحب‌نظران تفاوت‌های دیگری نیز میان این دو صنعت برشمرده‌اند. از جمله اینکه «در عقد، شاعر می‌توانسته با حفظ مفهوم کلام اصلی، کلمات آن را تغییر بدهد و همین ویژگی باعث تفاوت آن با اقتباس شده است؛ زیرا در اقتباس نمی‌توان کلمات سخن اصلی را تغییر داد.» (انوشه، ۱۳۷۶: ۹۸۵) این وجه تمایز، هم در منابع سنتی بلاغت و هم در مطالعات معاصر مورد تأکید قرار گرفته است. (ر.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۲۶۹ و مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۸ و واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸ و نجفقلی میرزا، ۱۳۶۲: ۱۵۰)

چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد، نقطهٔ اشتراک دو صنعت ادبی عقد و اقتباس، بهره‌گیری از «آیه» و «حدیث» در شعر است. با این حال، در نحوهٔ استفاده از این دو عنصر و نیز در دایرهٔ شمول عقد و اقتباس، تفاوت‌های قابل توجهی دیده می‌شود. به طور خلاصه مهم‌ترین تفاوت‌های عقد و اقتباس عبارتند از:

۱. قلمرو اقتباس به آیات قرآن و احادیث محدود است، حال آنکه عقد، دامنهٔ وسیع‌تری دارد و هر نوع سخن منثور را دربرمی‌گیرد.

۲. در اقتباس هرگز اشاره نمی‌شود که کلام وام‌گرفته شده، حدیث یا آیه است اما در عقد ممکن است به وام‌گیری کلام غیر، اشاره‌ای صورت گیرد.

۳. در اقتباس، تغییر در الفاظ یا ساختار کلام اصلی مجاز شمرده نمی‌شود و تنها در موارد اندک امکان‌پذیر است، اما در عقد، دخل و تصرف در صورت واژگانی می‌تواند گسترده‌تر باشد. (ر.ک: رضاپور، ۱۴۰۱: ۱۶۷)

شایان ذکر است که وجوه افتراق دوم و سوم در همهٔ منابع بلاغی مطرح نشده است و تعداد اندکی از اهل بلاغت به آن توجه داشته‌اند. این در حالی است که بدون ذکر این تفاوت‌ها، تعریف عقد ناقص می‌ماند و این صنعت با اقتباس، هم‌پوشانی

پیدا می‌کند. جدول ذیل وضعیت تعریف عقد از حیث ذکر شروط «تغییر بسیار» یا «اشاره به وام‌گیری» در منابع مختلف را روشن می‌سازد:

جدول ۲. وجه تمایز صنعت عقد و اقتباس در منابع بلاغی

شماره	منبع بلاغی	مشروط به تغییر بسیار یا اشاره به وام گیری	بدون شرط
۱	المطوّل	*	
۲	جواهر البلاغه	*	
۳	ابدع البدایع	*	
۴	انوار البلاغه	*	
۵	بدایع الافکار	*	
۶	درّهٔ نجفی	*	
۷	جواهر البلاغه	*	
۸	فرهنگنامهٔ ادبی فارسی	*	
۹	فرهنگنامهٔ مهارت‌های ادبی	*	
۱۰	فنون بلاغت و صناعات ادبی		*
۱۱	معانی بیان		*
۱۲	نگاهی تازه به بدیع		*
۱۳	درر الادب		*
۱۴	علم البلاغه		*
۱۵	فرهنگ ادبیات فارسی		*
۱۶	گوهرکده		*

اگرچه حدود نیمی از منابع بلاغی _که عمدتاً از مطالعات معاصر به شمار می‌روند_ به طرزی کامل و شایسته، وجوه افتراق عقد و اقتباس را نکاویده‌اند اما به هیچ وجه نمی‌توان این تفاوت‌ها و مرزهای مفهومی را نادیده گرفت. چراکه همین نگاه سطحی و گذرا به صنایع مشابه، سبب درهم‌آمیختگی فنونی چون عقد، اقتباس و حل شده است و درنتیجه، برخی از منابع بلاغی، در ذکر نمونه‌های هر صنعت، دچار سردرگمی و اشتباه شده‌اند. در این جا به منظور روشن‌تر شدبحث، نمونه‌هایی از صنایع مذکور در شرایط مختلف ذکر می‌شود:

اقتباس

صورت اقبال تو را بر جبین
إنّا فَتَحنا لَکَ فَتحاً مُبین
(ساوجی، ۱۳۷۱: ۲۷۸)

در این نمونه که اقتباسی از آیهٔ شریفهٔ: إِنَّا فَتَحْنَا لَکَ فَتْحًا مُبِينًا (فتح: ۱) است هر سه شرط اقتباس رعایت شده است؛ نخست آنکه مأخذ کلام، قرآن است. دوم آنکه به وام گیری کلام غیر، اشاره نشده است. سوم آنکه تغییرات گسترده‌ای در متن اصلی ایجاد نشده است.

عقد (نثر غیر قرآن و حدیث)

خوش آن شعر نغزی که تا نقش بست
نپیموده لب را به دل‌ها نشست
نه آن یاوه کز سست پیوند خویش
بمرده است پیش از خداوند خویش
(شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۳۷۸)

شاعر در این ابیات، عبارتی از نظامی عروضی را برگزیده و در بافت شعر خود گنجانده است. این عبارت در چهارمقاله بدین صورت آمده است: «چون شعر بدین درجه نباشد، تأثیر او را اثر نبود و پیش از خداوند خود بمیرد» (نظامی عروضی، ۱۳۸۲: ۴۶) از آنجا که عبارت وام‌گرفته شده در این ابیات، عبارتی منثور اما غیر از آیهٔ قرآن و احادیث بزرگان دین است، بهتر است چنین بیت‌هایی را نمونهٔ آرایهٔ «عقد» به شمار آورد.

عقد (ایجاد تغییر بسیار)

«قل تعالوا قل تعالوا» یا غلام
هین که «ان الله یدعو بالسلام»
(مولوی، ۱۳۷۳: ۷۶/۴)

در این بیت به دو آیه از آیات قرآن اشاره شده است: یکی آیهٔ «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ» (آل عمران: ۶۴) و دیگری آیهٔ شریفهٔ «وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ» (یونس: ۲۵) همانطور که مشاهده می‌شود در نص هر دو آیه، تغییرات گسترده‌ای رخ داده است و به همین دلیل چنین ابیاتی، نمونه‌ای از صنعت «عقد» محسوب می‌شوند. با این حال، بعضی از منابع بلاغی مانند علم‌البلاغه با نگاه سطحی به این

صنایع، در ذکر شواهد نیز دچار خطا شده و این بیت را به عنوان نمونه‌ای از صنعت اقتباس ذکر کرده‌اند. (ر.ک: زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۰۰).

عقد (اشاره به وام‌گیری)

بانگ آید هر زمانی زین رواق آبگون
آیت إنّا بَنَیناَها و إنّا مُوسِعُون
(مولوی، ۱۳۷۳: ۹۹۶/۱)

این بیت به آیهٔ « وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ» (ذاریات: ۴۷) اشاره دارد. در این بیت شاعر با استفاده از واژهٔ «آیت»، صراحتاً مشخص کرده است که عبارت عربی را از قرآن کریم گرفته است و همین واژه قرینه‌ای است که باعث می‌شود این بیت، از نمونه‌های صنعت «عقد» به شمار می‌آید، نه اقتباس.

عقد و ارسال‌المثل

ارسال‌المثل از جمله صنایع ادبی است که همواره در مرز مفهومی نزدیکی با صنعت عقد قرار گرفته است. برخی از صاحب‌نظران بر این باورند که هرگونه بهره‌گیری از متون منثور در شعر می‌تواند در گسترهٔ صنعت عقد قرار گیرد اما چنین دیدگاهی را نمی‌توان به طور کامل صحیح دانست؛ زیرا مواردی وجود دارد که شاعر، جمله‌ای منثور و حکمیانه را در شعر خود به کار می‌گیرد که اهمیت آن نه صرفاً در بازآفرینی لفظی نثر، بلکه در قدرت تمثیلی و حکمت‌آمیز بودن آن نهفته است، به‌گونه‌ای که آن جمله در ذهن و زبان مردم زمانه به مثابهٔ یک «مَثَل» شناخته می‌شده است. این دسته از نمونه‌ها در منابع بلاغی غالباً ذیل تعریف صنعت ارسال‌المثل ذکر شده است؛ «ارسال المَثَل، آوردن جمله‌ای حکیمانه و پندآموز را گویند که پیشتر مَثَل نبوده است اما از آن پس مردم آن را حجتی برای کلام خود سازند.» (شریفی، ۱۳۸۷: ۱۲۴) همچنین در تعریفی دیگر آمده است: «ارسال المثل آن است که گوینده مَثَل مشهوری یا عبارت روان و حکمت‌آمیزی که تمثیل بدان روا باشد در گفتار خود بیاورد.» (زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۶۷)

بر اساس تعاریف مذکور، اگر نظر کسانی که گسترهٔ عقد را شامل هرگونه جملهٔ منثور در شعر می‌دانند پذیرفته شود، ناگزیر باید بین عقد و ارسال‌المثل همپوشانی قائل شد؛ زیرا مَثَل نیز جمله‌ای منثور است که ممکن است در بافت شعر جای گیرد. در این بیت مشهور سعدی:

ملامت کن مرا چندان که خواهی
که نتوان شستن از زنگی سیاهی

با نگاهی گذرا و غیرتخصصی می‌توان چنین برداشت کرد که جملهٔ منثور «زنگی به شستن سفید نمی‌شود» در بافت شعر قرار گرفته و از این منظر، صنعت عقد شمرده می‌شود اما از سوی دیگر، می‌توان گفت چون این جمله، حکیمانه است و در میان مردم زمانهٔ سعدی رایج بوده است، در زمرهٔ ارسال‌المثل قرار می‌گیرد که بدین ترتیب، میان این دو دیدگاه، تعارضی آشکار مشاهده می‌شود.

با رویکردی تحلیلی و دقیق‌تر می‌توان این همپوشانی و تعارض ظاهری را از میان برد و مرز میان عقد و ارسال‌المثل را روشن کرد؛ در حقیقت این همپوشانی، ناشی از گسترده‌انگاری در تعریف عقد است؛ به عبارت دیگر در عقد هر عبارت منثوری می‌تواند در بافت شعر به کار گرفته شود اما شرط اصلی ارسال-المثل _برخلاف عقد_ نه صرف وام‌گیری از نثر، بلکه «حکیمانه بودن» و «شهرت اجتماعی» جملهٔ منثور است. از این رو، نمونه‌ای که پیش‌تر دربارهٔ شفیعی کدکنی و وام‌گیری او از نظامی عروضی ذکر شد، در زمرهٔ صنعت عقد قرار می‌گیرد، نه ارسال‌المثل؛ زیرا عبارت منثور استفاده شده در آن ابیات، هیچ‌یک از ویژگی‌های شهرت اجتماعی و مَثَل‌گونگی را ندارد. در حالی که مثالی که از سعدی ذکر شد، به دلیل اشتهار جملهٔ مذکور، ارسال‌المثل محسوب می‌شود. نمونه‌ای روشن بر شهرت این مَثَل آن است که فردوسی قرن‌ها پیش از سعدی به همان عبارت اشاره کرده است:

ز ناپاک‌زاده مدارید امید
که زنگی به شستن نگردد سفید

ازاین‌رو می‌توان چنین ضابطه‌ای را پیشنهاد کرد که هرگاه شاعر از متون نثری بهره گیرد بی‌آنکه ویژگی‌های حکمت‌آمیز بودن، شهرت اجتماعی و مثل‌گونگی در آن‌ها محقق باشد، آن نمونه در قلمرو صنعت عقد قرار می‌گیرد؛ اما هرگاه جملهٔ منثور واجد این سه شرط باشد، باید آن را در زمرهٔ ارسال‌المثل دانست.

عقد و سرقت ادبی

در بررسی صنایعی چون اقتباس، تضمین، عقد و حل –که همگی در شکل‌دهی به «ارجاع بینامتنی» نقش‌آفرینی می‌کنند–همواره مسئلهٔ سرقت ادبی مطرح بوده است؛ با این حال از میان این فنون ادبی، عقد کمتر در معرض اتهام سرقت قرار گرفته است. در منابع بلاغی، به‌ندرت به پیوند میان عقد و سرقت ادبی اشاره شده است؛ جواهرالبلاغه از جمله مهم‌ترین منابع در بلاغت عربی است که عقد را در زمرهٔ «ملحقات سرقت ادبی» آورده است. (هاشمی، ۱۳۸۸: ۲/ ۳۱۴) در میان

منابع بلاغی فارسی نیز، تنها کتاب فنون بلاغت و صناعات ادبی به صراحت موضوع سرقت را در چهارچوب بحث دربارهٔ عقد مطرح کرده است. همایی دربارهٔ شرایط «صنعت» یا «سرقت» شمردن عقد چنین آورده است: «این عمل در صورتی جزو سرقت محسوب می‌شود که شاعر در قصد ربودن فکر و لفظ و معنی نویسندهٔ قبل باشد؛ اما اگر قصد اقتباس یا هنرنمایی در فنّ شعر و شاعری داشته و برای این امر، قرینه‌ای در کار باشد، نه تنها داخل سرقت نیست، که آن را جزو هنرمندی‌ها و قدرت‌نمایی‌های طبع شاعر، و داخل در محاسن کلام باید شمرد.» (همایی، ۱۳۸۹: ۲۳۳)

شرطی که همایی برای «صنعت» بودن عقد برمی‌شمارد، وجود یک «قرینه» است. او قرینه را در یکی از این موارد می‌بیند: شهرت سخن، تغییر در لفظ، معنا یا ترتیب کلام، و یا تصریح شاعر به وام‌گیری. (همان: ۲۴۳-۲۴۴) بدین‌سان عقد تنها زمانی مصداق سرقت خواهد بود که سخنی غیرمشهور، بدون هیچ تغییر یا اشاره‌ای، به شاعر نسبت داده شود. نتیجهٔ این تحلیل آن است که بهره‌گیری از آیات قرآن یا احادیث در شعر، حتی در صورت عدم تغییر، هرگز سرقت محسوب نمی‌شود؛ زیرا شهرت این متون خود به‌منزلهٔ قرینه‌ای بازدارنده از انتساب چنین اتهامی است. با این حال، تأکید همایی بر «اشتهار» یا «تغییر» به‌عنوان شرط اصلی صنعت بودن عقد، محل تأمل و نقد است؛ نخست آن‌که ملاک اشتهار، نسبی است و در بافت‌ها و دوره‌های گوناگون می‌تواند تغییر کند. دوم آن‌که تغییر در لفظ یا معنا لزوماً با خلاقیت هم‌معنا نیست؛ ممکن است شاعری سخنی را با اندکی تغییر بازگو کند اما هدف او چیزی جز تصاحب و پنهان‌سازی مأخذ نباشد. در این صورت، با وجود تغییر، همچنان می‌توان آن را سرقت دانست. برعکس، گاه ممکن است عقد بدون تغییر صوری در لفظ یا معنا به کار رود، اما در بافت تازه به آفرینش معنایی نو و گفت‌وگویی بینامتنی بینجامد؛ در این حالت، باید آن را در شمار صناعت‌های ادبی آورد.

از این منظر، به گمان نگارنده معیار نهایی برای تفکیک «صنعت» از «سرقت» را نه در سطح متن، بلکه در سطح «کنش ادبی» میان شاعر، متن و مخاطب باید جست؛ از همین رو، هرجا شاعر آگاهانه با متنی پیشین وارد تعامل شود و از آن در جهت «خلق موقعیتی تازه برای معناسازی» استفاده کند، عقد جلوه‌ای از هنرنمایی است. اما هرجا قصد شاعر صرفاً تصاحب و پوشاندن مأخذ باشد، حتی اگر تغییراتی در لفظ یا معنا داده باشد، می‌توان آن را سرقت دانست. به بیان دیگر، عقد بیش از آن‌که امری صرفاً زبانی باشد، پدیده‌ای ارتباطی است که ارزش یا بی‌ارزشی آن را باید در کیفیت رابطهٔ سه‌گانهٔ شاعر، متن و مخاطب جست. این تغییر زاویهٔ نگاه، امکان می‌دهد حدود و ثغور عقد را روشن‌تر از آنچه همایی ترسیم کرده است، بازشناسیم و جایگاه آن را در نظام صناعات بلاغی فارسی تبیین کنیم.

به منظور تحلیل جایگاه عقد در مقایسه با سایر شیوه‌های بهره‌گیری از متون پیشین، جدول زیر مهم‌ترین ابعاد تمایز آن را ارائه می‌کند و زمینه را برای تدوین تعریفی دقیق و نظام‌مند فراهم می‌سازد:

جدول۳. وجوه تمایز عقد از صنایع و پدیده‌های مشابه در منابع بلاغی پیشین

حالت	مأخذ وام‌گیری	اشاره به وام‌گیری	ایجاد تغییر بسیار	شرط حکمت‌آمیز بودن و مَثَل‌گونگی	صنعت
اول	آیه یا حدیث	عدم اشاره	عدم تغییر	–	اقتباس
دوم	آیه یا حدیث	عدم اشاره	تغییر گسترده	–	عقد
سوم	آیه یا حدیث	اشاره	عدم تغییر	–	عقد
چهارم	سایر متون نثر	عدم اشاره	تغییر گسترده	عدم رعایت	عقد
پنجم	سایر متون نثر	اشاره	عدم تغییر	عدم رعایت	عقد
ششم	سایر متون نثر	اشاره یا عدم اشاره	تغییر یا عدم تغییر	رعایت	ارسال‌المثل
هفتم	سایر متون نثر	عدم اشاره	عدم تغییر	عدم رعایت	سرقت ادبی

جدول فوق نشان داد که عقد، اگرچه در ظاهر با برخی صنایع بلاغی مانند اقتباس یا ارسال‌المثل شباهت دارد، اما در ماهیت و کارکرد از آنها متمایز است. از دیدگاه این پژوهش، ملاک‌ها یا قرینه‌هایی که در متون پیشین برای تشخیص نوع صنعت ادبی ارائه شده‌اند –مانند تغییر لفظ یا اشاره به وام‌گیری– اگرچه دقیق و ارزشمند هستند، اما برای قضاوت در این مورد کافی نیستند. آن چه بیشترین اهمیت را دارد، «نقش خلّاقانهٔ شاعر در ایجاد موقعیت معنایی نو در متن جدید» است. به بیان دیگر، تا زمانی که این معیار محقق نشود، ملاک‌های سنتی نمی‌توانند قضاوت بی‌نقصی دربارهٔ نوع صنعت ادبی داشته باشند. ازاین‌رو، برای تبیین دقیق‌تر جایگاه این صنعت در بلاغت فارسی، تعریفی جامع و روشن از آن لازم است. بدین‌گونه می‌توان عقد را چنین تعریف کرد: عقد در بلاغت، شگردی ادبی است که در آن شاعر، متنی منثور را در ساختار شعر به‌کار می‌گیرد تا

زمینه‌ای تازه برای آفرینش معنا فراهم سازد. این شیوه معمولاً با تغییرات چشمگیر در متن مأخوذ همراه است و در برخی موارد با اشاره به وام‌گیری از سخن دیگران نیز همراه می‌شود تا از صنایع مشابه متمایز گردد. تمایز بنیادین عقد در آن است که متن به‌کاررفته الزاماً واجد خصیصه‌های حکمت‌آمیز یا مثل‌گون نیست، بلکه ارزش آن در پیوند خلاقانه‌ای است که میان متن اصلی و فضای شعری تازه ایجاد می‌کند.

حل

از میان سی و پنج منبع مرتبط با بلاغت و فرهنگ‌نامه‌های بررسی شده در این پژوهش، تنها دوازده اثر به صنعت «حل» پرداخته‌اند. با این حال، همین منابع اندک نیز تعریف و کارکرد واحدی از این صنعت ارائه نمی‌دهند و در نمونه‌ها و تبیین‌هایشان تفاوت‌های بنیادین مشاهده می‌شود.

تعریف حل

حل در لغت به معنای بازگشادن، گشودن و از هم باز کردن است. (ن.ک: واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸ و حلبی، ۱۳۶۹: ۴۰) اما در اصطلاح بلاغت، این واژه محل اختلاف نظر جدی بوده است و آرای صاحب‌نظران بلاغت را دربارهٔ حل می‌توان به سه دستهٔ کلی تقسیم کرد:

الف. تبدیل نظم به نثر

گروهی از اهل بلاغت معتقدند هرگاه نویسنده‌ای، مضمون شعری را اخذ کند و با خارج ساختن آن از قواعد شعری، در نثر وارد کند، صنعت حل شکل می‌گیرد؛ در ابدع البدایع گرکانی آمده است: «[حل] ضدّ عقد است. مراد از حلّ آن است که مضمون شعری را اخذ کرده، تحویل نمایند به نثر.» (گرکانی، ۱۳۷۷: ۲۴۳) همین رویکرد در میان بلاغت‌نویسان عصر کنونی نیز دیده می‌شود: «[حل] در اصطلاح بدیع آن است که مضمون شعری معروف، با همه یا بیشتر الفاظ آن شعر و گاه با تغییری اندک و البته با خارج ساختن عبارت آن شعر از وزن و صورت شعری، در نثر آورده شود.» (شریفی، ۱۳۸۷: ۵۴۴)

چنان‌که به نظر می‌رسد، این تعریف بیش از همه متأثر از خطیب قزوینی است؛ زیرا وی از نخستین نظریه‌پردازانی بود که حل را صرفاً به معنای بازگشودن شعر در نثر محدود ساخت. (ر.ک: قزوینی، ۲۰۰۰م: ۴۲۵) به عنوان نمونه، بیت حافظ:

شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل
کجا دانند حال ما سبک‌باران ساحل‌ها
(حافظ، ۱۳۸۳: ۲)

در متنی منثور، چنین بازگفته شده است:

«حکایت طوفان در پرانتز، حکایت شب تاریک و بیم موج و گردابی چنین هایل است و نیز حکایت سبک‌باران ساحل است که از حال ما غافل‌اند.» (امین‌پور، ۱۳۶۵: ۱۱).

گنجاندن نظم در نثر

در این تلقی، «حل» نه به معنای دگرگون‌سازی و بازنویسی شعر در قالب نثر، بلکه به معنای درج مستقیم بیت یا ابیات در متن منثور است؛ به‌گونه‌ای که وزن، قافیه و ساخت واژگانی شعر دست‌نخورده باقی می‌ماند و متن نثر تنها «ظرف» نقل و استقرار آن می‌شود. تمایز این برداشت با دیدگاه پیشین (تبدیل نظم به نثر) در آن است که در این‌جا هیچ تبدیل یا بازآفرینی رخ نمی‌دهد، بلکه نقلِ عینِ الفاظ شعر صورت می‌گیرد و نثر پیرامون آن، صرفاً کارکردی توضیحی، استنادی یا آرایشی می‌یابد. از همین رو، برخی از اهل بلاغت این شیوه را به «تضمینِ شعر در نثر» نزدیک دانسته‌اند. از جمله مازندرانی که در عبارتی کوتاه آورده است: «[حل] آن است که تضمین شود در کلام نثر، شعر دیگری.» (مازندرانی، ۱۳۷۷: ۳۸۸) برای مثال در تاریخ جهانگشا آمده است: «آوازهٔ او به سلطان رسید و خبر حرکت او بشنید و لشکر چندان نه که طاقت مقاومت آن لشکر پر کین و مقابلت پادشاه روی زمین تواند،

که آن شاه در جنگ نراژدهاست
دم‌آهنج بر کینه ابر بلاست
شود کوه خارا چو دریای آب
اگر بشنود نام افراسیاب»

(جوینی، ۱۳۹۰: ۲/ ۱۳۹) که در این قسمت، عطاملک جوینی، ابیات فردوسی را در نثر خود گنجانده است. (ن.ک: فردوسی، ۱۳۹۳: ۱/ ۳۴۷ و همان: ۴/ ۱۹۴)

بازگشودن عبارت منظوم یا منثور در شعر

گروه سوم تعریفی ارائه داده‌اند که با دو دیدگاه پیشین کاملاً متفاوت و حتی در تقابل است. از نظر آنان، هنگامی که شاعر مضمون آیه، حدیث یا شعر دیگری را در «شعر» خویش وارد کند، صنعت حل تحقق یافته است. در این نگاه، حل نه فقط در نثر، بلکه در نظم نیز مجال بروز دارد. در حالی که سایر صاحب‌نظران اعتقاد دارند که حل صرفاً در قالب متون نثر ظهور می‌یابد، نه در شعر. همچنین این دسته از نظریه‌پردازان، استفاده از مضمون آیات و احادیث را نیز حل می‌دانند در حالی که بیشتر اندیشمندان، آن را به بازگشودن مضامین شعری محدود کرده‌اند. چنین اختلافی ریشه در اندیشه‌های ابن اثیر دارد؛ زیرا به نظر می‌رسد وی نخستین کسی است که گسترش این

صنعت را از نثر به عرصهٔ نظم ممکن دانسته و علاوه بر اشعار، بازگشودن آیات و احادیث را نیز در دایرهٔ حل جای داده است. (ن.ک: ابن اثیر، ۱۴۲۰ق: ۹۲)

زاهدی نیز با تأثیرپذیری از ابن اثیر در علم‌البلاغه، حل را چنین تعریف کرده است: «آن است که تفسیر و ترجمهٔ آیه یا روایتی را در نظم بیاورند.» (زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۰۳) سپس این بیت را به عنوان نمونه ذکر کرده است:

یا رب این آتش که بر جان من است
سرد کن آن سان که کردی بر خلیل

(ر.ک: همان) دیدگاهی مشابه را می‌توان در کتاب تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی مشاهده کرد؛ چنان‌که در آن آمده است: «[حل] در اصطلاح ادیبان، گرفتن الفاظ آیه‌ای از قرآن مجید یا حدیثی از احادیث و یا شعری از اشعار و یا مثلی از امثال در گفتار و نوشتار است.» (حلبی، ۱۳۶۹: ۴۰) در این اثر نیز، ذیل صنعت حل، نمونه‌هایی منظوم ذکر شده است. از جمله:

عشق، جانِ طور آمد عاشقا
طور، مست «وَ خَرَّ مُوسَی صَاعِقَاً»

(ن.ک: همان) افزون بر این، نویسندهٔ کتاب زیبایی‌های سخن نیز تحت تأثیر آرای ابن اثیر قرار داشته و معتقد است صنعت حل، هم در نظم و هم در نثر کاربرد دارد. (ر.ک: دایی جواد، ۱۳۳۵: ۸۰)

آرای صاحب‌نظران بلاغت در تعریف حل، در جدول زیر خلاصه شده است:

جدول ۴. تعریف صنعت حل در منابع بلاغی

شماره	اثر بلاغی	تبدیل نظم به نثر	گنجاندن نظم در نثر	آوردن نثر در نظم
۱	الایضاح فی علوم البلاغه	*		
۲	ابدع البدایع	*		
۳	بدایع الافکار	*		
۴	فنون بلاغت و صناعات ادبی	*		
۵	جواهر البلاغه	*		
۶	درر الادب	*		
۷	فرهنگ ادبیات فارسی	*		
۸	انوار البلاغه		*	
۹	تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی			*
۱۰	علم البلاغه	*		*
۱۱	زیبایی‌های سخن	*		*
۱۲	فرهنگنامهٔ ادبی فارسی	*		*

نویسنده با کنار نهادن وزن و قافیه، ساختار شعری را می‌گشاید و در قالب نثر بازآفرینی می‌کند؛ اما در حالت دوم، بیت یا ابیات بدون هیچ‌گونه تغییر در متن نثر درج می‌شوند. دیدگاهی که مازندرانی مطرح کرده و «گنجاندن نظم در نثر» را مصداق حل دانسته است، از این دست است. با این حال، چنین تلقی از حل، با دو ایراد اساسی روبه‌روست:

نخست، این برداشت با معنای لغوی «حل» سازگار نیست؛ زیرا «حل» در اصل به معنای گشودن و از هم بازکردن است، حال آن‌که وقتی بیتی عیناً در نثر قرار گیرد، هیچ‌گونه گشایش یا دگرگونی در الفاظ و معانی صورت نمی‌پذیرد.

دوم، در سطح اصطلاحی نیز این کار بیشتر با صنعت «استشهاد» مطابقت دارد تا «حل». در فرهنگنامهٔ ادبی فارسی استشهاد چنین تعریف شده است: «آوردن شعری لا به لای نثر و متناسب با منظور گوینده در اثبات مدعای او است.» (انوشه، ۱۳۷۶: ۸۲). بنابراین، گنجاندن بی‌کم‌وکاستِ شعر در نثر،

تحلیل تعاریف حل

بر اساس منابع مورد مطالعهٔ پژوهش حاضر، تعریف «تبدیل نظم به نثر» از دو جهت بر سایر تعاریف برتری دارد: نخست، به دلیل عمومیت و مقبولیت تاریخی که پشتوانه‌ای معتبر برای کاربست اصطلاحی فراهم می‌آورد؛ دوم، به سبب مرزبندی روشن با دیگر صنایع ادبی که امکان تحلیل دقیق و تمایز مفهومی را فراهم می‌سازد. در مقابل، سایر تعاریف نه‌تنها از پذیرش عمومی برخوردار نیستند، بلکه در بسیاری موارد به تداخل با مفاهیمی چون «اقتباس»، «عقد» و «تلمیح» منجر می‌شوند. بر همین اساس، دو تعریف دیگر نیازمند نقد و واکاوی دقیق‌ترند:

الف. نقد تعریفِ «گنجاندن نظم در نثر»

میان دو تعبیر «به نثر درآوردن شعر» و «در نثر آوردن شعر» تفاوتی اساسی وجود دارد. در حالت نخست، شاعر یا

«مضمون و تفسیر» آن‌ها. این در حالی است که این تمایز از اساس محل اشکال است:

از یک‌سو، در عقد نیز همواره عین آیه یا حدیث نقل نمی‌شود، بلکه گاه تغییرات قابل‌توجهی در ساختار و عبارت اصلی پدید می‌آید. بنابراین، شرط «نقل عین عبارت» را نمی‌توان قاعده‌ای قطعی برای عقد دانست. از سوی دیگر، اگر تنها مضمون یا ترجمه آیه و حدیث در شعر بازتاب یابد، یا شاعر به آن اشاره‌ای تلویحی داشته باشد، این فرآیند کلامی در حیطهٔ «تلمیح» قرار می‌گیرد، نه حل. بسیاری از منابع معتبر بلاغی نیز بر همین تمایز تأکید کرده‌اند؛ برای نمونه، در فنون بلاغت و صناعات ادبی آمده است: «تلمیح آن است که در ضمن کلام، اشارتی لطیف به آیهٔ قرآن یا حدیث و مثل یا داستان و شعری معروف کرده، و عین آن را نیاورده باشند.» (همایی، ۱۳۸۹: ۲۳۳). همین تعریف در منابع متعدد دیگر نیز تکرار شده است (ر.ک: مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۸؛ تقوی، ۱۳۱۷: ۲۵۹؛ صابری، ۱۳۸۸: ۲۲۳)

از این رو، می‌توان گفت که تعریف «حل به‌مثابهٔ آوردن نثر در نظم» نه‌تنها با معنای لغوی و اصطلاحی حل ناسازگار است، بلکه مرزهای صناعات بلاغی را نیز مخدوش کرده و زمینه‌ساز خلط میان حل، عقد، اقتباس و تلمیح می‌شود.

با توجه به مباحث پیشین، روشن شد که در مرزبندی صنایع ادبی مشابه، دو اصل باید رعایت شود: نخست، توجه به عمومیت و مقبولیت آرای صاحب‌نظران و دوم، تعیین دقیق عناصر و شرایط اختصاصی هر صنعت برای پیشگیری از همپوشانی و ابهام در کاربرد آن‌ها. جدول زیر، با لحاظ کردن دیدگاه اکثریت اهل بلاغت، نشان می‌دهد که هر فرآیند کلامی–ادبی، چه نوع آرایه‌ای را پدید می‌آورد:

جدول ۵. فرآیندهای کلامی–ادبی و آرایه‌های مربوط به آن

فرآیند کلامی–ادبی	آرایه
تبدیل نظم به نثر	حل
آوردن نظم در نثر	استشهاد
آوردن مضمون متن نثر در شعر	تلمیح
آوردن عین متن نثر در شعر	اقتباس

بررسی مباحث فوق نشان می‌دهد که هرچند حل در نگاه اول شباهت‌هایی با صنایعی مانند عقد، اقتباس، استشهاد و تلمیح دارد، اما از نظر ماهیت و عملکرد مستقل و قابل تمایز است. این تمایز نشان می‌دهد که برای درک دقیق جایگاه حل در بلاغت فارسی، نیازمند تعریفی روشن و کارآمد هستیم. بر اساس این تحلیل، حل به عنوان یکی از صنایع ادبی شناخته می‌شود که طی آن نویسنده شعری را به نثر درمی‌آورد و با برقراری پیوندهای بینامتنی، غنای بلاغی و زیبایی متن خود را مصداق روشن استشهاد است و اطلاق آن به حل، هم مرزهای اصطلاحی را مخدوش می‌کند و هم از دقت تحلیلی می‌کاهد.

ب. نقد تعریفِ «آوردن نثر در نظم»

این دیدگاه که برخی صاحب‌نظران مطرح کرده‌اند، حل را به معنای وارد کردن نثر در قالب نظم می‌داند. به عبارت دیگر، شاعر مضمون عبارتی منثور _اعم از آیه، حدیث یا نثر ادبی_ را در شعر خود جای می‌دهد. این برداشت در ظاهر ساده می‌نماید، اما در عمل یکی از مهم‌ترین عوامل ابهام در مرزبندی میان صنایع «عقد»، «اقتباس» و «حل» به شمار می‌آید. زیرا با پذیرش چنین تعریفی، این پرسش به‌درستی مطرح می‌شود که تفاوت حل با عقد و اقتباس در چیست، و پاسخ روشنی نیز در منابع ارائه نمی‌شود.

به نظر می‌رسد کسانی که ذکر آیه یا حدیث در شعر را ذیل صنعت حل آورده‌اند، دچار خلط میان مفاهیم شده‌اند؛ چراکه «آوردن نثر در نظم» در بیشتر منابع بلاغی، ذیل عقد یا اقتباس بررسی شده و نه حل. (ر.ک: گرکانی، ۱۳۷۷: ۲۶۹؛ مازندرانی، ۱۳۷۶: ۳۸۷؛ آق‌اولی، ۱۳۱۵: ۱۵۰؛ همایی، ۱۳۸۹: ۲۳۳) همین نکته احتمال اشتباه نویسندگان این دسته از منابع را تقویت می‌کند.

افزون بر این، باید توجه داشت که چنین تعریفی بسیار محدود و کم‌سابقه است و تنها در شماری اندک از آثار بلاغی دیده می‌شود. از میان این موارد، شگفت‌ترین نمونه‌ها علم‌البلاغه و فرهنگنامهٔ ادبی فارسی است که در آن‌ها، عملاً تفاوتی میان عقد و حل باقی نمانده و عناصر و کارکرد یکسانی برای هر دو صنعت ذکر شده است. (ن.ک: زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۵۳ و ۳۰۳ ؛ ر.ک: انوشه، ۱۳۷۶: ۹۸۵ و ۵۳۳) تفاوتی که مؤلفان این آثار قائل شده‌اند صرفاً در این نکته است که در عقد، «عین» عبارت قرآنی یا احادیث آورده می‌شود، اما در حل،

افزایش می‌دهد. در این تعریف دو نکته اساسی باید مورد توجه قرار گیرد: نخست، آوردن شعر صرفاً به عنوان استشهاد، حل محسوب نمی‌شود، چرا که فرآیند «بازگشودن» و تغییر صورت شعری رخ نداده است. دوم، بازگشودن متون نثر در نظم به قلمرو حل مرتبط نیست و در دسته‌بندی آرایهٔ عقد قرار می‌گیرد. این تفکیک، اهمیت و استقلال حل را در میان صنایع ادبی مشابه روشن می‌سازد.

حل؛ داخل در صنایع ادبی یا خارج؟

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، حل یکی از مهجورترین صنایع ادبی است و توجه اهل بلاغت به آن محدود بوده است. یکی از دلایل اصلی این مهجوریت، دیدگاه‌های متفاوت و گاه متضاد صاحب‌نظران دربارهٔ ماهیت حل است. گروهی از نویسندگان آثار بلاغی صراحتاً این هنر را از مصادیق صنایع ادبی ندانسته و آن را در زمرهٔ مستحسنات کلام یا آرایهٔ ادبی به شمار نیاورده‌اند. (ر.ک: واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۴۸؛ گرکانی، ۱۳۷۷: ۲۴۳؛ زاهدی، ۱۳۴۶: ۳۰۳) برخی دیگر از منابع، به طور کامل سکوت کرده‌اند؛ اما این سکوت نیز می‌تواند بیانگر اعتقاد ضمنی به صنعت نبودن حل باشد، زیرا در آثارشان اثری از تعریف یا توضیح این اصطلاح یافت نمی‌شود.

با این حال، بررسی انتقادی منابع معتبر و تطبیق معیارهای عمومی تعریف صنایع ادبی نشان می‌دهد که حل واجد ویژگی‌های کلیدی یک صنعت ادبی است:

اولاً، حل دارای قواعد و ضوابط مشخص در کاربرد است؛ به این معنا که تبدیل شعر به نثر، نه به صورت تصادفی بلکه با رعایت حفظ معنا و نسبت بین بیت و متن نثر انجام می‌شود.

ثانیاً، حل تأثیری معنادار بر ساختار و فهم متن دارد؛ زیرا هرچند وزن، قافیه و موسیقی شعر در نثر از بین می‌رود اما نثر حاصل، قادر است مضمون و تصویر ذهنی شعر را با وضوح و دقت منتقل کند. این ویژگی، تجربه‌ای متفاوت از تجربهٔ شاعرانه مستقیم فراهم می‌آورد؛ تجربه‌ای که می‌توان آن را «زیبایی مفهومی و معنایی» نامید. مخاطب با خواندن نثر، به‌طور همزمان با معنای دقیق بیت و حس کلی آن درگیر می‌شود و درک و تأمل او نسبت به شعر و پیام‌های شاعرانه تقویت می‌گردد. به این ترتیب، زیبایی‌شناسی حل نه در ساختار صوتی یا وزن شعر، بلکه در هنر انتقال خلاقانه و بازگشایی مضمون شاعرانه در قالب نثر نهفته است و این همان عاملی است که آن را واجد ویژگی‌های یک صنعت ادبی مستقل و خلاقانه می‌سازد.

ثالثاً، حل مرز مفهومی مشخصی با سایر فنون ادبی دارد؛ برخلاف برخی برداشت‌های اشتباه، این صنعت نه با اقتباس، نه با عقد و نه با تلمیح یکسان نیست، بلکه تمرکز آن بر بازگشایی مضمون شعر و اعتباربخشی به اثر ادبی است و نه صرفاً آوردن لفظ یا اشاره تلویحی.

بنابراین، با توجه به معیارهای شناسایی صنایع ادبی _از جمله وجود قواعد کاربردی، تأثیر بر معنا و تفصیل محتوا، و تمایز واضح از سایر فنون_ می‌توان نتیجه گرفت که حل، فارغ از مهجوریت تاریخی، یک صنعت ادبی مستقل و خلاقانه است و نمی‌توان آن را خارج از صنایع بدیعی و یا حتی یک آرایه تزئینی و غیرکاربردی به شمار آورد. این نتیجه با تحلیل منابع معاصر بلاغی همخوانی دارد چراکه این آثار، حل را از مستحسنات بدیع و از عوامل زینت کلام برشمرده‌اند. (ر.ک: همایی، ۱۳۸۹: ۲۳۳ و دایی جواد، ۱۳۳۵: ۸۰) از همین رو می‌توان گفت ضعف‌های مطرح شده توسط برخی صاحب‌نظران، عمدتاً ناشی از کم‌توجهی یا تفاوت در معیارهای ادبی است و نه فقدان ویژگی‌های ذاتی «حل» برای تعلق به صنایع ادبی.

نتیجه‌گیری

بررسی و تحلیل صنایع عقد و حل در منابع بلاغی کهن و معاصر نشان می‌دهد:

۱. عقد به عنوان یکی از مهم‌ترین آرایه‌های بدیع معنوی، شگردی است که در آن شاعر با وارد کردن متنی منثور در ساختار شعر، زمینه‌ای برای تولید معنایی تازه و خلاق فراهم می‌آورد. این فرآیند اغلب با تغییرات قابل توجه در لفظ و گاه با اشاره به وام‌گیری از سخن دیگران همراه است تا ویژگی‌های متمایز آن نسبت به سایر صنایع نمایان شود. آنچه عقد را به‌طور بنیادین از دیگر فنون متمایز می‌کند، نه صرفاً محتوا یا ساختار متن مأخوذ، بلکه ظرفیت آن برای برقراری پیوندی خلاقانه میان متن پیشین و بافت شعری نوین است، پیوندی که امکان بروز نوآوری معنایی و زیبایی‌شناختی را فراهم می‌آورد.

۲. معیارهایی که پیشینیان به‌منزلهٔ مرزهای متمایزکننده عقد و سرقت ادبی ارائه کرده‌اند –همچون شهرت و تغییرات گسترده در الفاظ– نمی‌توانند به تنهایی ملاک قطعی برای قضاوت دربارهٔ سرقت یا صنعت بودن متن باشند؛ چراکه شهرت، مفهومی نسبی است و در دوره‌های مختلف دچار تغییر می‌شود و تغییرات لفظی گسترده نیز لزوماً نمی‌تواند از انتساب سرقت به متن جلوگیری کند، زیرا ممکن است با وجود تغییر در الفاظ، ایده و مضمون اصلی محفوظ بماند. بالعکس، متنی بدون تغییرات گسترده، ممکن است در موقعیتی تازه، معنایی نو ایجاد کند و از دایرهٔ سرقت ادبی خارج شود. بر این اساس، «آفرینش معنای تازه» می‌تواند ملاکی دقیق‌تر و معتبرتر برای تشخیص صنعت بودن یا سرقت یک متن به شمار آید.

۳. مأخذ عقد محدود به متون دینی مانند آیات قرآن و احادیث نیست؛ بلکه هر متن منثور، در صورتی که واجد شرایطی چون حکمت‌آمیز بودن، شهرت اجتماعی یا خصیصه‌های مَثَل‌گونگی نباشد، می‌تواند در محدودهٔ این صنعت قرار گیرد. در غیر این صورت، این کاربرد به صنعت ارسال‌المثل تعلق می‌گیرد، نه عقد.

۴. حل، به‌عنوان یک صنعت ادبی مستقل، فرآیندی است که طی آن شاعر یا نویسنده با بازآفرینی و بازگشایی شعر در نثر، زمینه‌ای برای غنای بلاغی و ایجاد پیوندهای بینامتنی فراهم می‌کند. در این تعریف باید به دو نکتهٔ مهم توجه داشت: نخست، درج شعر تنها برای استشهاد، مصداق حل نیست، زیرا در این حالت تغییر و بازگشودی در صورت شعری اتفاق نمی‌افتد. دوم، بازنویسی متون نثر در قالب نظم، متعلق به حوزهٔ عقد است و نه حل. تمایز این فرآیندها نه تنها اهمیت و استقلال حل را مشخص می‌کند، بلکه نشان می‌دهد که این صنعت از ظرفیت منحصر به فردی برای ایجاد تعامل معنایی میان متن‌های پیشین و جدید برخوردار است.

۵. برخلاف دیدگاه برخی اندیشمندان علم بلاغت که حل را صنعتی ادبی نمی‌دانند، یافته‌های این پژوهش نشان داد که می‌توان حل را با استناد به سه دلیل در شمار صنایع بدیع معنوی قرار داد: نخست، وجود قواعد و ضوابط مشخص در کاربرد این صنعت؛ دوم، تأثیر معنادار آن بر ساختار و فهم متن و ایجاد تصویری شاعرانه در نثر؛ و سوم، دارا بودن مرز مفهومی روشن با سایر صنایع مشابه.

۶. برای تمایزگذاری دقیق میان صنایع مشابه می‌توان چنین ضابطه‌ای پیشنهاد کرد: اقتباس؛ کاربرد مستقیم و بدون تغییر و بدون اشارهٔ آیات و احادیث در متن، عقد؛ به‌کارگیری متون منثور در شعر با تغییر گسترده یا با اشاره به اخذ کلام و همراه با آفرینش معنای تازه، ارسال‌المثل؛ استفاده از جملات منثور حکیمانه، مشهور یا مَثَل‌گون در شعر، حل؛ بازگشایی یا بازآفرینی شعر در نثر، استشهاد؛ درج شعر در نثر بدون تغییر لفظی یا معنایی. این چهارچوب می‌تواند راهنمایی نظام‌مند برای تحلیل و تفکیک صنایع بلاغی در مطالعات معاصر فراهم آورد.

در پژوهش حاضر، برای بررسی تعریف، حدود و جایگاه دو صنعت ادبی عقد و حل، ۳۵ منبع مورد بررسی قرار گرفت. انتخاب این منابع بر اساس اعتبار و برجستگی آن‌ها در میان آثار بلاغی عربی و فارسی صورت گرفته است. در گزینش منابع یادشده، صرفاً آثار متأخر مورد توجه نبوده، بلکه تلاش شده است هم از نخستین منابع قابل دسترس در این زمینه و هم از منابع متأخر استفاده شود تا با بررسی دیدگاه‌های بلاغی در دوره‌های مختلف، تصویری گسترده‌تر از تعریف، حدود و جایگاه صنایع مورد بحث به دست آید. این منابع عبارتند از:

۱. المطوّل، تفتازانی ۲. الایضاح، خطیب قزوینی ۳. المثل السائر، ابن اثیر ۴. جواهر البلاغه، احمد الهاشمی ۵. ترجمان البلاغه، رادویانی ۶. حدائق السحر، رشید وطواط ۷. المعجم، شمس قیس ۸. ابدع البدایع، گرکانی ۹. انوار البلاغه، مازندرانی ۱۰. بدایع الافکار، واعظ کاشفی ۱۱. حقایق الحدائق، رامی تبریزی ۱۲. دقایق الشعر، تاج الحلاوی ۱۳. کشاف اصطلاحات فنون، تهانوی ۱۴. درر الادب، آق اولی ۱۵. علم البلاغه، زاهدی ۱۶. فنون بلاغت و صناعات ادبی، همایی ۱۷. معانی بیان، آهنی ۱۸. زیب سخن، نشاط ۱۹. هنجار گفتار، تقوی ۲۰. معالم البلاغه، رجایی ۲۱. زیباشناسی سخن پارسی، کزازی ۲۲. نگاهی تازه به بدیع، شمیسا ۲۳. تأثیر قرآن و حدیث بر ادب فارسی، حلبی ۲۴. زیبایی‌های سخن، دایی جواد ۲۵. فنون شاعری، ثامنی ۲۶. درّهٔ نجفی، نجفقلی میرزا ۲۷. گوهرکده، قنبری ۲۸. فرهنگ اصطلاحات ادبی، سیما داد ۲۹. فرهنگ ادبیات فارسی، خانلری ۳۰. فرهنگنامهٔ ادبی فارسی، انوشه ۳۱. فرهنگ بزرگ سخن، انوری ۳۲. فرهنگ ادبیات فارسی، شریفی ۳۳. فرهنگنامهٔ مهارت‌های ادبی، صابری ۳۴. فرهنگ اصطلاحات ادبی، آبرامز ۳۵. واژگان توصیفی زبان، رضایی

منابع

قرآن کریم، ترجمهٔ مهدی الهی قمشه‌ای (۱۳۷۵). چاپ دوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

آبرامز، مایر هوارد. (۱۳۹۳). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. ترجمهٔ مهدی شهسواری. کرمان: خدمات فرهنگی کرمان.

آق اولی، حسام العلما. (۱۳۱۵). *درر الادب (در فن معانی، بیان، بدیع)*. تهران: مؤسسه دار الهجره.

آهنی، غلامحسین. (۱۳۶۰). *معانی بیان*، چاپ دوم. تهران: بنیاد قرآن.

امین‌پور، قیصر. (۱۳۶۵). *طوفان در پرانتز*. ارومیه: برگ.

انوری، حسن. (۱۳۸۲). *فرهنگ بزرگ سخن*. چاپ دوم، تهران، انتشارات سخن.

انوشه، حسن. (۱۳۷۶). *فرهنگنامهٔ ادبی فارسی (دانشنامهٔ ادب فارسی)*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

ابن اثیر، ضیاءالدین. (۱۴۲۰ق). *المثل السائر*، تصحیح محمد محیی‌الدین عبدالحمید. بیروت: المکتبه العصریه.

ابن معتز، عبدالله. (۱۹۵۹م). *البدیع*. دمشق: دارالحکمه.
تاج الحلاوی، علی بن محمد. (۱۳۴۰). *دقایق الشعر*، به تصحیح و با حواشی سید محمدکاظم امام. تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
تفتازانی، سعدالدین مسعود بن عمر. (۱۴۲۵ق). *المطول*؛ شرح تخلیص المفتاح. بیروت: دارإحیاء التراث العربی.
تقوی، نصرالله. (۱۳۱۷). *هنجار گفتار در فن معانی و بیان و بدیع فارسی*. تهران: چاپخانهٔ مجلس.
تهنوی، محمد بن علی. (۱۹۹۶ م). *کشّاف اصطلاحات الفنون و العلوم*، جلد اول. لبنان: مکتبه لبنان ناشرون.
جوینی، عطاملک. (۱۳۹۰). *تاریخ جهانگشای*، تصحیح محمد قزوینی. تهران: دنیای کتاب.
جهاندار، حسن. (۱۴۰۰). «پژوهشی در اشعار تاریخ جهانگشای جوینی»؛ نشریهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۷۴(۲۳۴)، ۶۹-۹۱.
حافظ شیرازی، شمس الدین محمد. (۱۳۸۳). *حافظ نامه، شرح بهاءالدین خرمشاهی*. جلد دوم، چاپ چهاردهم. تهران: سروش.
حلبی، علی‌اصغر. (۱۳۶۹). *تأثیر قرآن و حدیث در ادب فارسی*. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
خانلری، زهرا. (۱۳۴۸). *فرهنگ ادبیات فارسی*. تهران: چاپخانهٔ زر.
داد، سیما. (۱۳۸۵). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. تهران: مروارید.
دایی جواد، محمدرضا. (۱۳۳۵). *زیبایی‌های سخن یا علم بدیع در زبان فارسی*. اصفهان: انتشارات کتاب‌فروشی تأیید اصفهان.
ذاکری، مصطفی. (۱۳۸۵). تاریخچهٔ علوم بلاغی. *نشریهٔ آینهٔ میراث*، دورهٔ جدید، شماره ۳۲، ۱۰۹-۹۳.
رادویانی، محمد بن عمر. (۱۳۲۷). ترجمان البلاغه، به اهتمام و تصحیح و حواشی احمد آتش، استانبول: نشریات المعهد الشرقی.
رامی تبریزی، حسن بن محمد. (۱۳۴۱). *حقایق الحدائق*، به تصحیح و با حواشی و یادداشت‌های سید محمدکاظم امام. تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
رضاپور، زینب. (۱۴۰۱). *نقد و بررسی دو صنعت عقد و حل در متون بلاغی*. مطالعات زبانی و بلاغی، ۱۳(۲۹)، ۱۹۰-۱۶۱.
رضاپور، زینب. (۱۴۰۰). زیبایی‌شناسی صنعت حل در مرزبان‌نامه با تأکید بر آیات قرآنی. *فصلنامهٔ علمی متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱۳(۳)، ۶۵-۴۹.
رضایی، عربعلی. (۱۳۸۲). *واژگان توصیفی ادبیات*. تهران: فرهنگ معاصر.
زاهدی، زین‌الدین (جعفر). (۱۳۴۶). *علم البلاغه (روش گفتار)*. مشهد: چاپخانه دانشگاه مشهد.
ساوجی، سلمان. (۱۳۷۱). *دیوان*، با مقدمه و تصحیح ابوالقاسم حالت. تهران: نشریات ما.
شریفی، محمد. (۱۳۸۷). *فرهنگ ادبیات فارسی*. تهران: انتشارات فرهنگ نشر نو.
شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۵). *هزارهٔ دوم آهوی کوهی*. تهران: سخن.
شمیسا، سیروس. (۱۳۸۶). *نگاهی تازه به بدیع*، ویرایش سوم. تهران: نشر میترا.
صابری، علی. (۱۳۸۸). *فرهنگنامهٔ مهارت‌های ادبی*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران.
عربی، فرشاد. (۱۳۸۹). تجلی قرآن و حدیث در گلشن راز شیخ محمود شبستری. *نشریهٔ عرفانیات در ادب فارسی*، ۲(۵)، ۱۰۶-۹۳.
عسکری، مرضیه و براتی خوانساری، محمود و آقاحسینی، حسین. (۱۴۰۲). شعر در متون منثور. *مجلهٔ متن پژوهی ادبی*، ۹۸، ۲۹۶-۲۶۵.
فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). *شاهنامه*، تصحیح جلال خالقی مطلق، ۸ ج. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
فضیلت، محمود (۱۳۹۲). *سرقات ادبی*. تهران: نشر زوار.
قزوینی، محمد بن عبدالرحمان. (۲۰۰۰ م). *الایضاح فی علوم البلاغه*. بیروت: الهلال.
قنبری، محبعلی. (۱۳۶۸). *گوهرکده*. زنجان: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی زنجان.
قیس رازی، شمس‌الدین محمد بن قیس. (۱۳۱۴). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، به تصحیح عبدالوهاب قزوینی و مدرّس رضوی. تهران: مطبعهٔ مجلس.
کزازی، میرجلال الدین. (۱۳۷۳). *زیباشناسی سخن پارسی*، جلد سوم (بدیع)، چاپ دوم. تهران: نشر مرکز.
گرکانی، محمد حسین شمس العلما. (۱۳۷۷). *ابدع البدایع*، به اهتمام حسین جعفری، چاپ سوم. تبریز: نشر البرز.
مازندرانی، محمدهادی بن محمدصالح. (۱۳۷۶). *انوار البلاغه (در فنون معانی، بیان و بدیع)*، به کوشش محمدعلی غلامی نژاد. تهران: نشر قبله.
ملک‌زاده، دل‌آرا. (۱۳۹۷). *بررسی شیوه‌های استشهاد، تضمین و تلمیح در گلستان سعدی و بهارستان جامی*. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، تبریز: دانشگاه تبریز.

مولوی، جلال الدین محمد. (۱۳۷۳). *مثنوی معنوی*، تصحیح رینولد نیکلسون. تهران: امیرکبیر.
نجفقلی میرزا، حسام الدوله (۱۳۶۲). *درّهٔ نجفی*. تصحیح حسین آهی. تهران: نشر فروغی.
نشاط، محمود. (۱۳۴۷). *زیب سخن*، جلد دوم. تهران: انتشارات کتب ایران.
نظامی عروضی، احمد. (۱۳۸۲). *چهارمقاله، بر اساس نسخهٔ قزوینی*. تهران: جامی.
واعظ کاشفی سبزواری، کمال الدین حسین. (۱۳۶۹). *بدایع الافکار فی صنایع الاشعار*، ویراسته و گزاردهٔ میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز.
وبستر، راجر. (۱۳۸۲). *پیش‌درآمدی بر مطالعهٔ نظریهٔ ادبی*، ترجمهٔ الهه دهنوی. تهران: روزنگار.
وزیرنژاد، ابوالفضل. (۱۳۸۸). قرآن در مثنوی. *نشریهٔ ادبیات فارسی دانشگاه آزاد مشهد*، ۲۴، ۹۳–۷۵.
وطواط، رشیدالدین محمد. (۱۳۰۸). *حدائق السحر فی دقائق الشعر*، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال، تهران: مطبعهٔ مجلس.
هاشمی، احمد (۱۳۸۸). *جواهر البلاغه*. ترجمه و تصحیح حسن عرفان، جلد دوم، چاپ نهم. قم: نشر بلاغت.
همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۹). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*. تهران: اهورا.
Gerard, G. (1997). *Palimpsestes. La Litterature au second degre*. Paris: Seuil.